

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΤΩΝ ΠΑΤΡΕΩΝ*

Η αρχαία Αχαΐα ανάμεσα στα ποτάμια Λάρισσα και Σύθα, σύνορα με την Ηλεία και τη Σικυωνία αντίστοιχα¹, περιλάμβανε δώδεκα μεγάλες πόλεις, με τον δικό της ζωτικό χώρο η καθεμιά, χώρο στον οποίο κυριαρχούσε και χάρη στον οποίο επιβίωνε². Η Πάτρα, μια από αυτές, αρχίζει να παίζει σημαντικό ρόλο από το 280 π.Χ. και μετά, όταν πρωτοστατεί στην ίδρυση της Νέας Αχαϊκής Συμπολιτείας μαζί με τις πόλεις της Δυτικής Αχαΐας Δύμη, Φαρές και Τριταΐα³, που παίρνουν τις πρωτοβουλίες από την Ελίκη και το Αίγιο της Ανατολικής Αχαΐας⁴.

Η Χώρα της Πάτρας, με βάση τη φυσική γεωγραφική διαίρεση της Αχαΐας, αποτελείται από μια επιμήκη παραλιακή πεδιάδα, ανάμεσα στον Ψαθόπυργο και τα Τσουκαλείκα (σχ. 1). Προς Β, Α και Ν περιβάλλεται από τη Ζήρεια και χαμηλά πρόβουνα του Παναχαϊκού⁵ και προς Δ βρέχεται από τον Πατραϊκό Κόλπο.

Οι ζώνες επιρροής των πόλεων, της Πάτρας συμπεριλαμβανομένης, πρέπει να είχαν διαμορφωθεί κατά τη μυκηναϊκή περίοδο, όπως συμπεραίνουμε από τα εξής:

1. 12 πόλεις υπήρχαν ήδη επί Ιώνων⁶. Η περιοχή της Πάτρας δεν μνημονεύεται πάντα ανάμεσα σ' αυτές, αλλά η ίδρυσή της συνδέεται με την άφιξη των Αχαιών της Σπάρτης⁷, που βρήκαν στην περιοχή τρεις ακμαίες ιωνικές πολίχνες, την Αρόη, την Άνθεια και τη Μεσάτιδα⁸. Ο Πausanias λέει ότι οι 12 πόλεις της Αχαΐας ήταν οι γνωστές στο Πανελλήνιο, αφήνοντας να εννοηθεί ότι πρέπει να υπήρχαν και άλλες. Μια σειρά μυκηναϊκών νεκροταφείων και εγκαταστάσεων στην περιοχή, που θα δούμε παρακάτω, αποδεικνύουν την κατοίκηση της περιοχής από τους Ίωνες. Προφανώς η ισχύς της Πατραϊκής σε σχέση με τα άλλα ιωνικά κέντρα ήταν περιορισμένη, αλλά την περίοδο αυτή πρέπει να είχε αρχίσει η διαφοροποίηση των περιοχών της, που οριστικοποιήθηκε με την άφιξη των Αχαιών, όταν καθορίστηκαν τα ακριβή σύνορα μεταξύ τους⁹.

2. Στην Πατραϊκή έχουν βρεθεί μυκηναϊκές θέσεις στις παρυφές της πεδιάδας, τρόπος ανάπτυξης

των μυκηναϊκών οικισμών γνωστός και από αλλού¹⁰, δηλ. σε χαμηλά υψώματα γύρω από τις προς εκμετάλλευση πεδιάδες. Εδώ οι θέσεις αυτές αναπτύσσονται πάνω στα φυσικά γεωγραφικά όρια της χώρας των Πατρέων. Ξεκινώντας από Β τέτοιες θέσεις έχουν εντοπιστεί στο Δρέπανο¹¹, τα Άνω Συ-

* Η παρούσα ανακοίνωση αφιερώνεται στη μνήμη ενός φίλου, συνάδελφου και Αχαιού, που χάθηκε πρόσφατα από κοντά μας, του Περικλή Κουραχάνη.

1. Paus. VII, 17, 5 και VII, 27, 12.

2. Paus. VII, 6, 1 και N. Παπαχατζής, *Πausanίου Ελλάδος Περιήγησις, Αχαϊκά* (Αθήνα 1980) 45, σημ. 3.

3. Πολύβ. 2, 41 και Στρ. 8, 384.

4. Paus. VII, 24, 5 και VII, 7, 2.

5. Τα σημαντικότερα είναι: Προφ. Ηλίας, Πυργάκι, Μπουραζάνι, Γούπατα, Καρακαϊδόνι, Κούκουρα, Βόλα και Σταυρός.

6. Ηρόδ. 1, 145 και Paus. VII, 6, 1.

7. Paus. VII, 6, 2.

8. Paus. VII, 18, 2-4.

9. Οι Αχαιοί μετά την εκδίωξή τους από τη Λακωνία και την Αργολίδα από τους Δωριείς έφτασαν στην από αυτούς ονομασθείσα Αχαΐα απ' όπου εκδίωξαν με τη σειρά τους τους Ίωνες, οι οποίοι μετανάστευσαν αρχικά στην Αττική και από εκεί στην Ιωνία. Η χρονολόγηση των μετακινήσεων αυτών δεν έχει οριστικά καθιερωθεί. Η πιο σοβαρή προσέγγιση στο πρόβλημα έχει γίνει από τον καθηγητή κ. Μιχ. Σακελλαρίου στο κεφάλαιο «Δωριείς και Ίωνες στην Πελοπόννησο», *I.E.E.*, τ. Β', σ. 18 κ.ε.

Τελευταία ο Κι. Kilian (Ιστορική εξέλιξη της Πελοποννήσου κατά τα τέλη της Μυκηναϊκής Εποχής, Σύγκριση των ανασκαφών στην Αργολίδα με την Ήλιδα και Αχαΐαν, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 8/1, *Πρακτ. Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* [Πάτραι 25-31 Μαΐου 1980] 157) αμφισβητεί τις μετακινήσεις αυτές και αντίθετα στηριζόμενος στην κεραμική βλέπει μια επίδραση της ΒΔ Πελ./σου στην Αργολίδα.

10. Κι. Kilian, *ό.π.* 156. Το ίδιο φαινόμενο στην Αργολίδα.

11. Στη θέση «Ακάρνες» ο Νεράντζουλης έδειξε στη S. Benton YE I όστρακα (*BSA* 32, 1931-32, 238, και *OpAth* 5, 1965, 100). Βλ. ακόμη σχετ. Th. Papadopoulos, *Mycenaean Achaea*, στη σειρά *Studies in Mediterranean Archaeology*, LV: I (Göteborg 1979) 28. Επειδή ο Θαν. Παπαδόπουλος έχει συγκεντρώσει στο βιβλίο του όλη τη βιβλιογραφία για τις μυκηναϊκές θέσεις, αυτή δεν επαναλαμβάνεται εδώ, αλλά προστίθεται μόνον η νεότερη. Στις θέσεις αυτές αναφέρονται επίσης ο Κ. Τριανταφύλλου, *Ιστορικό Λεξικό των Πατρών* (Πάτραι 1980) στα οικεία λήμματα, και ο Ν. Παπαχατζής, *ό.π.*

χαινά, τη Βούντενη (σημ. Σκίοεσσα), το Μπάλα¹², την Πάτρα¹³, το Γηροκομειό¹⁴, την Αρόη¹⁵, την Αχάια-Κλάους¹⁶, τη Μυγδαλιά του Πετρωτού¹⁷, την Κρήνη¹⁸, την Άνω Καλλιθέα¹⁹, τη Θέα²⁰, το Μονοδέντρι², τα Βραχνείκα²² και τα Τσουκαλείκα²³. Ανασκαφές σε εξέλιξη προσφέρουν πολλά νέα στοιχεία για την περίοδο αυτή και μια πρωιμότερη εγκατάσταση των Μυκηναίων στην περιοχή φαίνεται σίγουρη μέχρι στιγμής²⁴.

3. Και στην Κεφαλλονιά η γνωστή διαίρεση του νησιού σε τέσσερα κράτη, φαίνεται να στηρίζεται σε προϋπάρχουσα διαίρεση από τη μυκηναϊκή περίοδο²⁵.

Μέσα στην περιοχή αυτή αναπτύσσεται ένα μεγάλο πολιτικό, διοικητικό, οικονομικό και θρησκευτικό κέντρο, η Πάτρα, γύρω από την οποία οργανώνονται μικρότερες πόλεις και οικισμοί εξαρτημένοι από αυτήν. Από τις πηγές αναφέρονται οι παρακάτω πολίχνες: Αρόη, Μεσάτις, Άνθεια, Άρβα, Βολίνη, Αργυρά και Πάνορμος. Με τη μυκηναϊκή περίοδο σχετίζονται μόνον οι τρεις πρώτες, χαρακτηριζόμενες ως ιωνικές, τις οποίες βρήκαν οι Αχαιοί²⁶. Ο Πατρεύς, Αχαιός από τη Λακωνία, απαγόρευσε στους Αχαιούς του να εγκατασταθούν στην Άνθεια και τη Μεσάτιδα. Έχτισε δε μια νέα πόλη, την περιέβαλε με τείχος, ενσωμάτωσε σ' αυτήν την Αρόη και τους υποχρέωσε να κατοικήσουν εδώ²⁷, μετονομάζοντας την Αρόη σε Πάτραι. Όστε η Αρόη μπορεί να τοποθετηθεί είτε στη θέση του σημερινού κάστρου, όπου η μυκηναϊκή ακρόπολη της Πάτρας, είτε στα ΝΑ αυτού, ανάμεσα στη σημερινή Αρόη και το Γηροκομειό, όπου έχουν εντοπιστεί, ήδη από την εποχή του Κυπαρίσση, μια σειρά μυκηναϊκών νεκροταφείων. Μυκηναϊκό νεκροταφείο έχει βρεθεί και κοντά στο κάστρο, δηλ. στο αρχαίο Ωδείο, και σε τρία οικόπεδα της οδού Γερμανού.

Την Άνθεια ο Κυπαρίσσης ταύτιζε με το χώρο του σημερινού εργοστασίου της Αχάια-Κλάους στο

ρης (ADelt 16, 1960, Χρον. 137). Ένα τρίτο αναφέρεται στο Μπάλα (Ν. Παπαχατζής, *ό.π.* 81). Δεν είναι γνωστό όμως αν πρόκειται για το νεκροταφείο της Αγραπιδιάς ή ξεχωριστό. Ελπίζουμε ότι τα προβλήματα αυτά θα λυθούν από τον Προϊστάμενο της ΣΤ' Εφορείας Προϊστ. και Κλασ. Αρχ/των Πατρών κ. Λάζ. Κολώνα που έχει αναλάβει τη συστηματική ανασκαφή και διερεύνηση του χώρου.

13. Από το αρχαίο Ωδείο προέρχεται μεγάλος μυκην. αμφορέας, αρ. ευρ. 625 (Th. Papadopoulos, *ό.π.* 28). Μυκηναϊκό νεκροταφείο με θαλαμοειδείς τάφους ανασκάφηκε στην οδό Γερμανού 134 (ADelt 33, 1978, Β' I, 79-80) και Γερμανού 142 και Βότσαρη (ADelt 36, 1981, Χρον. 160) και Γερμανού 136 (1985) αδημοσίευτο ακόμη.

14. Θέση «Βάκρου», Th. Papadopoulos, *ό.π.* 28.

15. Th. Papadopoulos, *ό.π.* 26. Πρόσφατες αδημοσίευτες ανασκαφές στην περιοχή, στη θέση «Παγώνα» έφεραν στο φως λείψανα μυκην. οικισμού.

16. Th. Papadopoulos, *ό.π.* 27.

17. Πρόσφατη ανασκαφή του 1989 έφερε στο φως μυκην. θολωτό τάφο, διαμ. 3 μ. και σωζόμ. ύψ. 3 μ., που ήταν σε χρήση από την ΥΕ ΙΒ ως την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Τα ευρήματα της ανασκαφής δεν έχουν ακόμη συντηρηθεί, ώστε να έχουμε ακριβέστερη χρονολόγηση. Ο τάφος βρίσκεται στη θέση «Γούπατα» στη δυτ. πλαγιά του λόφου Μυγδαλιά, στην κορυφή του οποίου εντοπίστηκε μυκηναϊκή ακρόπολη.

18. Στην περιοχή υπάρχουν δύο ανεσκαμμένα νεκροταφεία στις θέσεις «Δριμαλείκα» ή «Ζωιτάδα» και «Μελιγγρού» (Th. Papadopoulos, *ό.π.* 27-28, *AREpLondon* 1981-82, 27, και *BCH* 106, 11, 1982, 555). Το τρίτο εντοπίστηκε πρόσφατα από το φύλακα Αρχ/των Γ. Μητρόπουλο στο κτήμα των Ανδρ. και Αντ. Κουνάβη στην περιοχή της «Ζωιτάδας», αλλά μακριά από το πρώτο.

19. Θέση «Ραμπαντάνια» ή «Σπέντζιες», Th. Papadopoulos, *ό.π.* 27. *Prakt* 1978, 122-124, *Prakt* 1980, 106-110 και *Prakt* 1981, Α', 184. Πρόσφατα ο Παπαδόπουλος άρχισε την ανασκαφή ενός δεύτερου νεκροταφείου στη θέση «Λαγανιδιά».

20. Μαζί με το νεκροταφείο της Θέας αναφέρεται συχνά και το νεκροταφείο του Παυλόκαστρου (Th. Papadopoulos, *ό.π.* 27). Πιστεύω ότι πρόκειται μόνον για το νεκροταφείο της Θέας και η σύγχυση προέρχεται από τον Κυπαρίσση (*Prakt* 1934, 115), όπου άλλοτε ομιλεί για το νεκροταφείο των Τσαπλανέικων (παλιά ονομασία της Θέας) και άλλοτε του Παυλόκαστρου, γιατί το τελευταίο, που βρίσκεται δίπλα στη Θέα, ήταν πιο γνωστό. Στη θέση «Ροδίτσα» της Θέας ανασκάφηκαν και δύο υπομυκηναϊκοί κιβωτιόσχημοι τάφοι (ADelt 29, 1973-74, Χρον. 382).

21. Θέση «Στενωσιά», *Prakt* 1977, Β' (1980), 485-490.

22. Στη θέση Άγ. Παντελεήμων στον αγρό Τσιλίδα. Ο Παπαδόπουλος, *ό.π.* 26, υποψιάζεται μυκηναϊκή εγκατάσταση στη θέση «Μελίσσια-Δρέσθαινα».

23. Th. Papadopoulos, *ό.π.* 26.

24. Πολλά στοιχεία πρέπει να προσφέρουν οι ανασκαφές του Λ. Κολώνα στη Βούντενη, του Θ. Παπαδόπουλου στην Καλλιθέα και Αχάια-Κλάους, της Λ. Παπάζογλου στην Κρήνη και τα Αγιοβλασίτικα της Αχαγιάς και του υπογράφοντος στο Πετρωτό και τη Χαλανδρίτσα. Ακόμη της Μ. Σταυροπούλου και της Μ. Κωτσάκη στην «Παγώνα» της Αρόης.

25. Π. Γ. Καλλιγιάς, Η μυκηναϊκή Κρήνη της Κεφαλλονιάς, *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ* 1, 1981, 80.

26. Πaus. VII, 18, 2-5.

27. Πaus. VII, 18, 5-6.

12. Επικρατεί κάποια σύγχυση για τα νεκροταφεία της περιοχής, που οφείλεται στο γεγονός ότι άλλοτε αποδίδονται στη μια θέση και άλλοτε στην άλλη. Ακόμη στην έλλειψη τοπογραφικών σχεδίων των ανασκαφών. Το νεκροταφείο της «Αγραπιδιάς» π.χ. που αποδίδεται στα Άνω Συχαινά (Th. Papadopoulos, *ό.π.* 26) ανήκει στα διοικητικά όρια της Βούντενης (σήμερα Σκίοεσσα), πάνω στο λόφο Ασπρόχωμα. Η περιοχή αναφέρεται και ως «Ξηρόλακκος» και «Λιαπέικα». Άλλο ένα νεκροταφείο δυτ. των Άνω Συχαινών εντόπισε αλλά δεν ανέσκαψε ο Νικ. Γιαλού-

Πετρωτό²⁸, όπου είχε ανασκάψει τμήμα μυκηναϊκού νεκροταφείου. Τη Μεσάτιδα, δεχόμενος την ερμηνεία του Πausανία ως ευρισκόμενης ανάμεσα στις δύο άλλες, τοποθετούσε στη Σαμακιά, ανάμεσα στη σημερινή Αρόη και το Γηροκομείο, όπου είχε εντοπίσει μεγάλο μυκηναϊκό νεκροταφείο²⁹, αποδεχόμενος και την αυθαίρετη παρετυμολογία της λέξης Σαμακιά, που είχε προτείνει ο Στ. Θωμόπουλος³⁰, ότι προέρχεται από τη Μεσάτιδα κατά μετάθεση των γραμμάτων. Η λέξη Σαμακιά, όμως, έχει αποδειχθεί ότι προέρχεται από ομώνυμο φυτό, είδος καλαμιού, και είναι κοινό τοπωνύμιο στον ελληνικό χώρο³¹. Εξάλλου δεν μπορούμε να θεωρήσουμε σωστή την άποψή του και για άλλο λόγο, διότι θα είχαμε τρία ισχυρά κέντρα, την Αρόη, τη Μεσάτιδα και την Άνθεια, το ένα δίπλα στο άλλο, ενώ λογικότερο φαίνεται να ήταν απομακρυσμένα και να ελέγχανε μικρότερες περιοχές.

Για την αναζήτηση και τον εντοπισμό της Άνθειας και της Μεσάτιδος θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας τα εξής: α) θα πρέπει να είναι παλαιότερα της άφιξης των Αχαιών, που τοποθετείται μετά την κάθοδο των Δωριέων³². Άρα η κεραμική θα πρέπει να είναι παλαιότερη της υπομυκηναϊκής ή της πρωτογεωμετρικής περιόδου. β) Τα δύο αυτά κέντρα πρέπει να ήταν οχυρωμένα. γ) Και τα δύο εξακολουθούν να υπάρχουν το 279 π.Χ., όταν μετά τον Γαλατικό πόλεμο κατέφυγαν σ' αυτά οι Πατρινοί, αλλά και ως την ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας της Πάτρας, όταν ο Αύγουστος συγκέντρωσε πάλι πίσω τον διασκορπισμένο πληθυσμό της³³. Εδώ θα πρέπει να τονίσουμε την αντιφατικότητα των λόγων του Πausανία, όταν στην αρχή λέει ότι οι Αχαιοί εκδιώξαν τους Ίωνες και δεν εγκαταστάθηκαν στις έρημες πλέον πολίχνες Άνθεια και Μεσάτιδα³⁴ και παρακάτω τις δείχνει να υπάρχουν ως το 279 π.Χ. και τουλάχιστον ως την ίδρυση της Πάτρας³⁵. δ) Από τα ονόματα, μόνον η Μεσάτις δείχνει να υποκρύπτει κάποια τοπογραφική ένδειξη. Πράγματι η λέξη σημαίνει την ευρισκόμενη στο μέσον. Στο μέσον, όμως, των δύο πολιχνών, όπως δέχεται ο Πausανίας³⁶, στο μέσον δύο άλλων πολιχνών ή στο μέσον δύο τόπων; Π.χ. ανάμεσα στην Πατραϊκή και τη Φαραία; Με τα μέχρι στιγμής δεδομένα είναι δύσκολο να καταλήξουμε κάπου οριστικά.

Η ερμηνεία των ονομάτων των δύο άλλων πολιχνών είναι δύσκολη. Τοπογραφική ένδειξη δεν φαίνεται να υποκρύπτουν. Ετυμολογικά η Άνθεια πρέπει να είναι ο τόπος που ανθίζει, που ακμάζει. Η Αρόη προέρχεται από το αρώ-οργώνω³⁷. Οι ερμη-

νείες αυτές δεν βοηθούν στον τοπικό προσδιορισμό τους, πιθανώς όμως προσδιορίζουν την πολιτική ή την κοινωνική τους θέση. Οι Ίωνες, ως γνωστόν, χωρίζονταν στους Αργαδείς, τους Αιγικореείς και τους Γελέοντες³⁸. Το επίθετο Τρικλαρία της Αρτέμιδος ο Πausανίας ερμηνεύει ότι οφείλεται στην κοινή λατρεία των τριών πολιχνών³⁹. Δεδομένου όμως ότι η ίδια η λέξη Τρικλαρία σημαίνει τους τρεις κλήρους, δηλ. τις τρεις φυλές των Ιώνων, φαίνεται ότι αυτές είχαν εξομοιωθεί με τις τρεις πολίχνες και, προφανώς, η κάθε μια αποτελούσε το κέντρο μιας φυλής. Άρα οι Γελέοντες, οι Γεωργοί, θα είχαν ως κέντρο την Αρόη. Δεν μπορούμε όμως να ανιχνεύσουμε την αντιστοιχία των άλλων δύο. Επειδή δε είναι γνωστό ότι η Αρόη μετονομάστηκε σε Πάτραι από τους Αχαιούς, ίσως και τα διασωθέντα ονόματα Άνθεια και Μεσάτις να είναι οι μετονομασίες που δόθηκαν από τους Αχαιούς στα προϋπάρχοντα πολιόμενα. Ήδη το Μεσάτις έχει θεωρηθεί λακωνικό και συνδέεται με τη Μεσά της Σπάρτης, μια και ο Πausανίας αλλού τη Μεσάτιδα ονομάζει Μεσάα⁴⁰. Το όνομα, λοιπόν, Άνθεια ίσως υποκρύπτει μια μετακίνηση και ορισμένων Μεσσηνίων Αχαιών, αν και είναι παραδεκτό ότι οι Μεσσηνίοι Αχαιοί τα βρήκαν με τους Δωριείς και δεν μετακινήθηκαν⁴¹. Υπάρχει όμως και η άποψη ότι και αυτοί μετακινήθηκαν προς τις βόρειες ακτές της Πελο-

28. Η περιοχή του εργοστασίου της Αχάια-Κλάους εντασσόταν παλαιότερα στην ευρύτερη περιοχή της Εγλυκάδας. Σήμερα ανήκει στην κοινότητα του Πετρωτού, που μετεγκαταστάθηκε τελευταία εδώ από την παλιά της θέση στη Βαλαντούνα. Βλ. και *Prakt* 1936, 95.

29. *Prakt* 1933, 92 και Th. Papadopoulos, *ό.π.* 27, αρ. 12, με όλη τη βιβλιογραφία για το θέμα.

30. Στ. Θωμόπουλος, *Ιστορία της πόλεως Πατρών*, Β' έκδ. με επιμέλεια Κ. Τριανταφύλλου (Πάτρα 1950) 98. *Prakt* 1933, 90-93.

31. Κ. Ν. Ηλιοπούλου, *Το Τοπωνυμικόν της Ηλείας*, *AΘHNA* 52, 1948, 191. Κ. Τριανταφύλλου, *Λεξικόν*, σ. 236.

32. *I.E.E.*, τ. Β', σ. 21.

33. Πaus. VII, 18, 6-7.

34. Πaus. VII, 18, 5.

35. Πaus. VII, 18, 7.

36. Πaus. VII, 18, 4.

37. Πaus. VII, 18, 2-3.

38. *I.E.E.*, τ. Α', σ. 366.

39. Πaus. VII, 19, 1, και M. Massenzio, *La festa di Artemis Triklaria e Diolysos Aisymnetes a Patrai*, *Studi e materiali di storia delle religioni* 39, 1968, 101-132.

40. Πaus. VII, 20, 8.

41. Πaus. IV, 3, 6.

42. *I.E.E.*, τ. Α', σ. 369.

ποννήσου⁴². Η Μεσσηνιακή Άνθεια είναι γνωστή από το έπος⁴³ ως μια από τις επτά παράλιες πόλεις που θα πρόσφερε ο Αγαμέμνων στον Αχιλλέα ως προίκα για το γάμο του τελευταίου με την κόρη του. Εξάλλου άλλη μια σύμπτωση Μεσσηνιακών και Αχαϊκών πόλεων είναι η περίπτωση των πόλεων Φαραί.

Όστε η Αρόη, η Άνθεια και η Μεσάτις είχαν ιδρυθεί από τους Ίωνες. Η κάθε μια αποτελούσε πιθανώς το κέντρο μιας από τις τρεις ιωνικές φυλές. Μόνον της Αρόης το όνομα διατηρήθηκε από τα ιωνικά, ενώ της Μεσάτιδος και της Άνθειας πιθανώς είναι μετονομασίες των Αχαιών της Λακωνίας και της Μεσσηνίας αντίστοιχα. Τα ίδια τα ονόματα δεν βοηθούν στην τοπογραφική προσέγγιση των θέσεών τους. Οι πολίχνες πρέπει να ήταν οχυρωμένες και να είχαν μια μεγάλη διάρκεια ζωής ως την ίδρυση της ρωμαϊκής Πάτρας τουλάχιστον. Μόνον της Αρόης η θέση ταυτίζεται σίγουρα με βάση τις αρχαίες πηγές. Ύστερα από τα παραπάνω δύο περιοχές συγκεντρώνουν τις μεγαλύτερες πιθανότητες για να αποδοθούν στις άλλες δυο πολίχνες: Η Αχάια-Κλάους και η Βούντενη-Ά. Συχαινά. Στην πρώτη εκτός από το εργοστάσιο, όπου το μυκηναϊκό νεκροταφείο, εντοπίστηκε και οχυρωμένη ακρόπολη στον παρακείμενο λόφο Μυγδαλιά, θολωτός τάφος στη νότια πλαγιά του, όστρακα παλαιότερων περιόδων, δεύτερο μυκηναϊκό νεκροταφείο στην περιοχή Μονοδέντρι της Κρήνης, κοντά στο πρώτο, λείψανα ελληνιστικών οικισμών στο χώρο του εργοστασίου και στο Μονοδέντρι, λιθοπλινθος δημόσιου, πιθανώς ελληνιστικού, κτιρίου στην κοίτη του Ξεροπόταμου, που προέρχεται, κατά μαρτυρίες, από μεγάλο κτίριο που βρισκόταν στην περιοχή του λατομείου Πετρόπουλου, υστερογεωμετρικό νεκροταφείο στη Μυγδαλιά⁴⁴ και υστερορωμαϊκός-παλαιοχριστιανικός οικισμός στη θέση Λευκάκια-Βρύση νότια του λατομείου⁴⁵. Η συνεχής χρήση του χώρου αποδεικνύει τη μεγάλη διάρκεια ζωής του οικισμού αυτού⁴⁶. Ο θολωτός τάφος, αν και τα ευρήματα δεν δείχνουν κάτι σχετικό, μπορεί να ανήκει στον τοπικό δυνάστη.

Στη δεύτερη περιοχή έχουν ανασκαφεί μια σειρά μυκηναϊκών νεκροταφείων από την εποχή του Κυπαρίσση, γύρω από την κοιλάδα του Συχαινιώτικου ποταμού. Ο χώρος έχει μια μεγάλη διάρκεια ζωής, όπως αποδεικνύουν ευρήματα των αρχαϊκών⁴⁷, κλασικών⁴⁸, ελληνιστικών, ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων⁴⁹. Η περιοχή είναι πολύ σημαντική γιατί ελέγχει όλο το βόρειο τμήμα της Πα-

τραϊκής. Ίχνη, όμως, οχύρωσης δεν αναφέρονται από τους παλαιότερους μελετητές. Οι παλιές ανασκαφές όμως ήταν τυχαίες και σωστικές, επομένως μια περαιτέρω έρευνα του χώρου μπορεί να προσφέρει και άλλα στοιχεία.

Στις περιοχές της Κρήνης και της Άνω Καλλιθέας, με τρία και δύο μυκηναϊκά νεκροταφεία αντίστοιχα, και των Τσουκαλείικων⁵⁰ με ίχνη οχύρωσης, πιθανώς μυκηναϊκής, δεν έχουμε σημαντικά ευρήματα των νεότερων χρόνων, ώστε να τις θεωρήσουμε υποψήφιες για ταύτιση με μια από τις επώνυμες μυκηναϊκές πολίχνες.

Στη Μυγδαλιά, λοιπόν, που δεσπόζει του κάμπου των Πατρών, και στα Άνω Συχαινά-Βούντενη-Μπάλα πρέπει να αναζητήσουμε την Άνθεια και τη Μεσάτιδα. Μια έμμεση πληροφορία του Πausανία⁵¹, ότι το ιερό του Ασκληπιού βρισκόταν πέρα από την ακρόπολη, κοντά στις πύλες της Μεσάτιδος, βοηθά αρκετά. Ο Pausanias κάνει την αναφορά ενώ βρίσκεται στην αγορά, ανάμεσα στο κάστρο και το Ωδείο. Άρα το «πέρα από την ακρόπολη» παραπέμπει στην αντίθετη κατεύθυνση, προς τα νοτιοανατολικά. Εδώ πράγματι μπορεί να βρίσκονται πύλες της πόλης κοντά στην ακρόπολη, γιατί οι άλλες θα βρίσκονταν στην κάτω πόλη, δηλ. σε αρκετή απόσταση από την ακρόπολη, ώστε να μπορούν να συσχετισθούν μ' αυτήν. Στα ΝΑ της ακρόπολης οι ανασκαφές έφεραν στο φως το ανατολικό νεκροταφείο της Πάτρας, δεξιά και αριστερά ενός δρόμου που οδηγεί προς την περιοχή της Μυγδαλιάς. Επομένως τοποθετώντας εδώ τη Μεσάτιδα, στην περιοχή

43. *Il.* I, 151, 293.

44. Υπό εκτύπωση Χρονικά *ADelt* 1988 και 1989.

45. Υπό εκτύπωση Χρονικά *ADelt* 1984.

46. Ήδη ο Th. Papadopoulos, *ό.π.* 28, αναζητεί ένα πλούσιο κέντρο ανάμεσα Κούκουρα (Αχάια-Κλάους), Καλλιθέα, Θέα, Παυλόκαστρο και Κρήνη.

47. Στο λόφο «Άνεμος» των Άνω Συχαινών τάφος του 6ου αι. π.Χ. Βλ. σχετ. *JHS* 76, Suppl. AR. 1955, 17.

48. Στη θέση Κουφομικέλη-Μελιτζάνη αγροικία. Χρον. *ADelt* 1985 υπό εκτύπ.

49. Πήλινο γυναικ. ειδώλιο καθιστής μορφής, αρ. ευρ. 523. Επτά χριστιανικοί τάφοι στο κτήμα Ειρ. Τζάθας (*ADelt* 36, 1981, Χρον. 166). Κ. Τριανταφύλλου, *Λεξικόν*, σ. 371.

50. Th. Papadopoulos, *ό.π.* 26. Αναφέρονται ελληνιστικοί τάφοι και ψηφιδωτά ρωμαϊκά δάπεδα, E. Meyer, *Peloponnesische Wanderungen* (Ζυρίχη 1939) 120, 121, και N. Παπαχατζής, *ό.π.* σημ. σ. 69. Πρόσφατη ανασκαφή (Χρον. *ADelt* 1982 υπό εκτύπ.) αποκάλυψε μέσα στο χωριό και κοντά στη θάλασσα κιβωτιόσχημο τάφο του 4ου αι. π.Χ.

51. Paus. VII, 21, 14.

Α. Συχαινών-Βούντενης πρέπει να αναζητήσουμε την Άνθεια.

Με όσα είπαμε απλά προσεγγίζουμε το πρόβλημα της θέσης των δύο αυτών πολιχνών. Η οριστική λύση θα προέλθει από τις συστηματικές ανασκαφές όλων των μυκηναϊκών οικισμών της Πατραϊκής.

Για τον εντοπισμό της Βολίνας και της Αργυράς σημαντική είναι η πληροφορία του Πausανία ότι βρίσκονταν δίπλα σε ποτάμια στα βόρεια της Πάτρας. Η Αργυρά ανάμεσα στο Χάραδρο και το Σέλεμνο και η Βολίνα δίπλα στον Βολιναίο⁵². Βόρεια της Πάτρας συναντάμε πέντε ποτάμια κατά σειρά, το Συχαινωτικό, το Βελβιτσιάνικο, το Καστριτσιάνικο, την Ξυλοκέρα και το Δρεπανιώτικο. Ο Πausανίας, στην περιγραφή του ταξιδιού του με πλοίο από την Πάτρα στο Αίγιο αναφέρει τέσσερα, το Μείλιχο, το Χάραδρο, το Σέλεμνο και το Βολιναίο⁵³. Οι νεότεροι ερευνητές ξεκινούν τις ταυτίσεις από το πρώτο ποτάμι και έτσι επικράτησε το Συχαινωτικό να ονομάζεται Μείλιχος, το Βελβιτσιάνικο Χάραδρος, το Καστριτσιάνικο Σέλεμνος, η Ξυλοκέρα συνήθως αφήνεται χωρίς όνομα και Βολιναίο το Δρεπανιώτικο⁵⁴. Είναι λογικό όμως ότι ο Πausανίας δεν θα παρέλειπε ένα ενδιάμεσο ποτάμι και πιθανότερο θα ήταν να παρέλειπε το πρώτο ή το τελευταίο. Δεδομένου ότι ο Βολιναίος ταυτίζεται σίγουρα με το Δρεπανιώτικο, μια και αναφέρει ότι είναι τελευταίο και εκβάλλει κοντά στο ακρωτήριο Δρέπανο⁵⁵, τότε θα πρέπει το Συχαινωτικό να μην είναι ο Μείλιχος. Πράγματι αυτό είναι πολύ μικρότερο από την Ξυλοκέρα (εικ. 1 και 2) και δεν βρισκόταν έξω από τα όρια της Πάτρας, όπως αναφέρει ο Πausανίας. Τελευταίες ανασκαφές έχουν δείξει ότι το βόρειο νεκροταφείο στη ρωμαϊκή περίοδο είχε επεκταθεί και πέρα από τη βόρεια όχθη του Συχαινωτικού, δεξιά και αριστερά του αρχαίου δρόμου που ακολουθούσε πορεία παράλληλη με τον παλιό και νέο εθνικό δρόμο⁵⁶. Εκτός από τους ταφικούς ρωμαϊκούς θαλάμους, που βρίσκονταν βέβαια σε κάποια απόσταση από την παραλία, στην ενδιάμεση περιοχή υψωνόταν μια σειρά από αγροικίες, που εκμεταλλεύονταν το εύφορο έδαφος της περιοχής ως το ακρωτήριο της Αγυιάς⁵⁷. Δηλαδή ο Πausανίας στην πραγματικότητα ως την Αγυιά «έβλεπε Πάτρα» ακόμη. Εξάλλου οι εκβολές του Συχαινωτικού δεν σχηματίζουν Δέλτα για να είναι άμεσα ορατό το ποτάμι από τη θάλασσα. Άρα λέγοντας όχι μακριά από την Πάτρα βρίσκεται ο Μείλιχος, ο Πausανίας εννοούσε το σημερινό Βελβιτσιάνικο, μεγάλο και πλατύ ποτάμι και ορατό από τη θάλασ-

σα. Σημαντικό στοιχείο για την ταύτιση του Μείλιχου είναι το γεγονός ότι συνδέεται με τη λατρεία της Αρτέμιδος Τρικλαρίας⁵⁸, λόγω της παρουσίας κοντά του του ναού της Θεάς. Η Άρτεμις Τρικλαρία, πριν από την εισαγωγή της λατρείας της Αρτέμιδος Λαφρίας⁵⁹, ήταν η σημαντικότερη λατρευόμενη θεότητα. Το επίθετο Τρικλαρία ανάγει την καταγωγή της λατρείας στους παλαιότερους κατοίκους, τους Ίωνες, όπως είδαμε, και δείχνει ότι λατρευόταν από κοινού και από τις τρεις ιωνικές φυλές. Δεδομένου ότι αργότερα προστέθηκε και τέταρτη, οι Όπλητες⁶⁰, δείχνει ότι η λατρεία ήταν αρχαιότατη. Επειδή, λοιπόν, είχε επικρατήσει να ταυτίζεται με το Μείλιχο το Συχαινωτικό ποτάμι, οι διάφορες προσπάθειες για τον εντοπισμό του ιερού δεν καρποφόρησαν. Η λαθεμένη κατεύθυνση της έρευνας άφηνε αχρησιμοποίητο ένα σημαντικό στοιχείο, δηλ. την εύρεση στην κοίτη του Βελβιτσιάνικου ποταμού πριν από χρόνια τριών αρχιτεκτονικών γλυπτών που χρονολογούνται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ.⁶¹. Επειδή είχε καθιερωθεί η ταύτιση του Βελβιτσιάνικου με το Χάραδρο, τα γλυπτά αυτά έχουν περάσει στη βιβλιογραφία ως γλυπτά του Χαράδρου⁶². Πρόκειται για δυο κορμούς πολεμιστών από το αέτωμα και έναν κορμό Νίκης από το ακρωτήριο του ναού (εικ. 3). Οι δυο πολεμιστές μπορεί να προέρχονται από παράσταση Αμαζονομαχίας κατά την Ισμήνη Τριάντη⁶³. Ούτε από τον Πausανία, όμως, που είναι εξαντλητικός στις περιγραφές αρχαίων ναών, ούτε και από άλλη πηγή αναφέρεται άλλος ναός εκτός αυτού της Τρικλαρίας βόρεια της Πάτρας. Τα γλυπτά αυτά, εξαιρετικής τέχνης, είναι πολύ σημαντικά και πρέπει να ανήκαν σε κάποιον ονομαστό ναό. Πιστεύω ότι ανήκουν στο ναό της Τρικλαρίας, γιατί είναι δύσκολο να

52. Πaus. VII, 23, 1 και VII, 23, 3.

53. Πaus. VII, 22, 11 και VII, 23, 2-4.

54. Βλ. σχετικά τα οικεία λήμματα στο Λεξικόν του Κ. Τριανταφύλλου.

55. Πaus. VII, 23, 4.

56. Χρον. *ADelt* 1984 υπό εκτύπ.

57. Αγροικίες έχουν βρεθεί στην περιοχή του σταδίου της Παναχαϊκής, στο χώρο του εργοστασίου ΜΙΣΚΟ, στην περιοχή της Αγυιάς, στα Μποζαϊτικά (Προάστειο) κλπ.

58. Πaus. VII, 22, 11.

59. Πaus. VII, 18, 8.

60. *I.E.E.*, τ. Α', σ. 366.

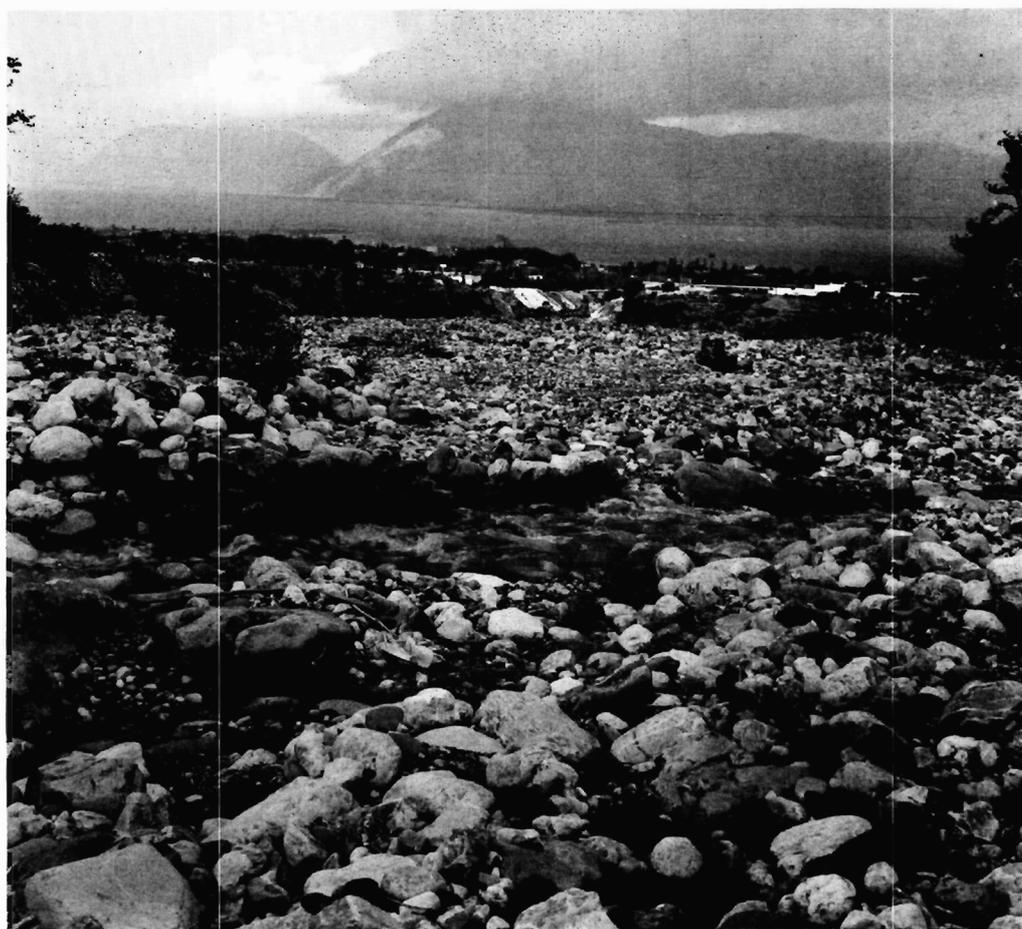
61. Ι. Τριάντη, *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού στο Μάζι της Ηλείας* (Θεσσαλονίκη 1985) 116 και 133.

62. Κ. Τριανταφύλλου, *Λεξικόν*, λ. Χάραδρος, σ. 421.

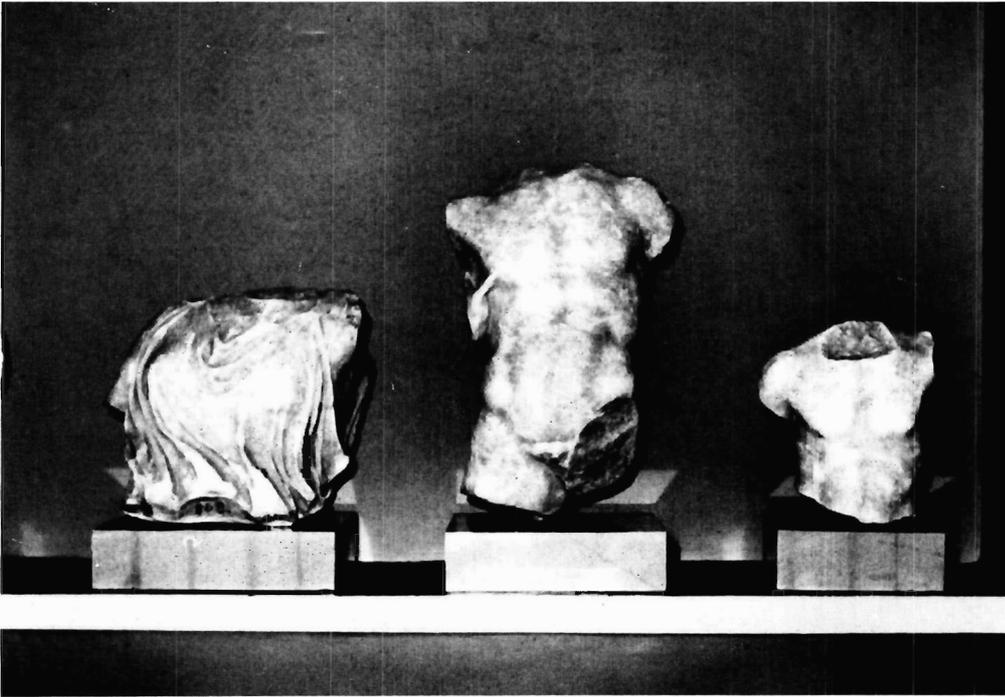
63. Ι. Τριάντη, *ό.π.* 117.

Εικόνα 1. Η κοίτη του Συχαινώτικου από τον Εθνικό Δρόμο, από Ν.

Εικόνα 2. Η κοίτη της Ξυλοκέρας από Ν. Διακρίνεται το ρωμαϊκό κτίσμα.

Εικόνα 3.
Τα γλυπτά από
την κοίτη του
Βελβιτσιάνικου.

υπάρχουν δύο σπουδαίοι ναοί σε τόσο κοντινή απόσταση και οι πηγές να μας πληροφορούν μόνον για τον ένα. Επομένως οι δυο πολεμιστές του αετώματος μπορεί, πράγματι, να ανήκουν σε Αμαζονομαχία, θέμα συνηθισμένο σε ναούς της Αρτέμιδος⁶⁴, μια και θεωρούνται οι Αμαζόνες σύντροφοι στο κυνήγι της⁶⁵ ή θυσιάζουν στην Ταυροπόλο⁶⁶. Νομίζω, λοιπόν, ύστερα από τα παραπάνω ότι μπορούμε να ταυτίσουμε με ασφάλεια το Βελβιτσιάνικο με το Μείλιχο, το Καστριτσιάνικο με το Χάραδρο, την Ξυλοκέρα με το Σέλεμνο και το Δρεπανιώτικο με το Βολιναίο και από τις πολίχνες της περιοχής τη Βολίνα και την Αργυρά. Η Βολίνα βρίσκεται στη θέση του σημερινού χωριού Δρέπανο, δίπλα στο Βολιναίο, όπου έχουν εντοπιστεί λείψανα ενός εκτεταμένου οικισμού. Συστηματικότερα έχει ερευνηθεί το πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο του⁶⁷. Από επιφανειακές ενδείξεις φαίνεται ότι υπάρχει μια συνέχεια στον οικισμό από την ΠΓ περίοδο ως τα ρωμαϊκά χρόνια⁶⁸, ενώ αναφέρονται και όστρακα της ΥΕ Ι περιόδου από την περιοχή. Η θέση ταιριάζει με την περιγραφή του Πausανίας ότι η Βολίνα βρίσκεται δίπλα στον ποταμό Βολιναίο.

Την Αργυρά ο Πausανίας τοποθετεί μετά το Χάραδρο και τη συνδέει με το μύθο της νύμφης Αργυράς και του βοσκού Σέλεμνου⁶⁹. Πράγματι ανάμεσα στα δυο ποτάμια, αλλά πλησιέστερα προς το Σέλεμνο-Ξυλοκέρα, κοντά σ' έναν παραπόταμό του, το Καρα-Ρέμμα, στις θέσεις Μαυροποδιά, Παπαδοκώ-

στα και Κανδρί σώζονται λείψανα γεωμετρικών, κλασικών και ρωμαϊκών χρόνων⁷⁰. Τα λείψανα αυτά εκτείνονται και στις δυο πλευρές του παραπόταμου και ως την κοίτη του Σέλεμνο-Ξυλοκέρας, μέσα στην οποία σώζονται λείψανα μιας ρωμαϊκής κατασκευής, πιθανώς λουτρού⁷¹ (εικ. 2).

64. Π.χ. στο ναό της Αρτέμιδος Λευκοφρυηνής στη Μαγνησία επί Μαιάνδρω, στο Αρτεμίσιο της Εφέσου κλπ.

65. Διόδ. Σικελιώτης Δ', 16.

66. Διόδ. Σικελιώτης Β', 46.

67. Ιφ. Δεκουλάκου, Γεωμετρικοί ταφικοί πίθοι εξ Αχαΐας, *AEphem* 1973, Χρον. 15 κ.ε., και *ADelt* 36, 1981, Χρον. 166.

68. Σε πρόσφατη επίσκεψη στο χώρο στα πλαίσια της ετοιμαζόμενης μελέτης για την Τοπογραφία της αρχαίας Αχαΐας, που γίνεται σε συνεργασία της ΣΤ' Εφορείας και του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, διαπιστώσαμε εκτεταμένα ίχνη οικισμού, που καλύπτουν τόσο τμήμα του σημερινού χωριού, όσο και τα προς Ν αυτού καλλιεργήσιμα χωράφια.

69. Πaus. VII, 23, 1-4.

70. Το 1977 παραδόθηκαν από τη θέση Μαυροποδιά γεωμετρικά αγγεία. Στη θέση Παπαδοκώστα σκάφτηκαν κεραμοσκεπείς ακτίριστοι τάφοι των κλασικών η ελληνιστικών χρόνων (βλ. Χρον. *ADelt* 1984 υπό εκτύπ.). Στο λόφο Κανδρί καταστράφηκαν πρόσφατα από τον Πρόεδρο της Κοινότητας λείψανα αρχαίας εγκατάστασης.

71. Τα λείψανα του κτίσματος υποδείχθηκαν από τον αρχαιοφύλακα Γ. Μητρόπουλο. Φαίνεται λογικό, μια και βρίσκεται μέσα στην κοίτη, να πρόκειται για γέφυρα. Όμως αεραγωγοί σωλήνες στους τοίχους του συγκροτήματος υποδηλώνουν μάλλον συγκρότημα λουτρών. Σ' αυτή την περίπτωση το ποτάμι πρέπει να έχει αλλάξει κοίτη από την αρχαιότητα.

Λείψανα της ελληνιστικής εποχής σώζονται και στο Κ. Καστρίτσι⁷², αλλά με την Αργυρά πρέπει να συνδεθούν τα πρώτα, των θέσεων Μαυροποδιάς, Παπαδοκώστα και Κανδρί, μια και βρίσκονται πλησιέστερα στο Σέλεμνο. Από επίγραμμα του 5ου αι. μ.Χ. φαίνεται ότι η Αργυρά εξακολουθεί να υπάρχει ως την εποχή αυτή⁷³ και πιθανώς υποκαταστάθηκε από το χωριό Πλατάνι, στο οποίο σώζεται βυζαντινός ναός του Αγ. Νικολάου του 11ου αι. μ.Χ. Η μετατόπιση του οικισμού οφείλεται προφανώς σε πλημμύρα της Ξυλοκέρας-Σέλεμνου, όπως αποδεικνύουν τα αρχαία λείψανα μέσα στην κοίτη.

Για την Άρβα δεν έχουμε κάποια άμεση συγκεκριμένη τοπογραφική ένδειξη από τις πηγές. Μόνον έμμεσα από τον Πausανία⁷⁵, που λέγει ότι μετά τον πόλεμο κατά των Γαλατών το 279 π.Χ. οι περισσότεροι Πατρινοί λόγω των καταστροφών και της πείνας εγκατέλειψαν την Πάτρα και εγκαταστάθηκαν στις πολίχνες Μεσάτιδα, Άνθεια, Βολίνα, Αργυρά και Άρβα⁷⁶, μπορούμε να εννοήσουμε ότι και αυτή βρισκόταν στα βόρεια μια και αναφέρεται μετά τη Βολίνα και την Αργυρά. Έχει, λοιπόν, προταθεί η ταύτισή της με τη σημερινή Αργυρά, όπως μετονομάστηκε λανθασμένα το μικρό ορεινό χωριό της Άβερνας⁷⁷. Η λέξη Άβερνα θεωρήθηκε ότι απηχεί τον τύπο Άρβα, που λογίζεται από ορισμένους μελετητές ως ιλλυρικό κατάλοιπο στην Ελλάδα, επειδή συνδέθηκε με τις λέξεις Αρβανίτης-Αλβανός⁷⁸. Όμως, τουλάχιστον από επιφανειακές έρευνες, η περιοχή της Άβερνας-Αργυράς δεν παρουσιάζει ορατά λείψανα αρχαίων κτιρίων ή έστω κεραμική που να υποδηλώνει την παρουσία κάποιου οικισμού. Η θέση της, βέβαια, είναι σημαντική γιατί βρίσκεται πάνω στον αρχαίο δρόμο, ο οποίος μετά την Πάτρα, ακολουθώντας πορεία περίπου ταυτόσημη με τον παλιό εθνικό δρόμο φθάνει ως τα Μποζαϊτικά και από εκεί κατευθύνεται προς το Πλατάνι, απ' όπου ανεβαίνοντας στον Παναχαϊκό περνά από την Αργυρά, τα Σελλά, την Πιτίτσα και βγαίνει στη Ρυπική, απ' όπου συνεχίζει για το Αίγιο. Δηλαδή από το Πλατάνι και μετά φαίνεται να ακολουθεί την ίδια περίπου πορεία με τον σημερινό δρόμο. Ο αρχαίος δρόμος μετά το Ρίο προφανώς δεν ακολουθούσε παραλιακή πορεία για δύο λόγους: α) Ενώ ο Πausανίας όλη την Αχαΐα διασχίζει οδικά, στην Πάτρα επιβιβάζεται σε πλοίο για να συνεχίσει τη διαδρομή του ως το Αίγιο. Ενώ θα του ήταν ευκολότερο να μεταβεί από τον παραλιακό δρόμο αν υπήρχε⁷⁹. Εξάλλου φαίνεται ότι δεν θα είχε σημαντικά πράγματα να δει αν ακολουθούσε τον εσωτερικό δρόμο.

β) Η μορφολογία του εδάφους μετά το Δρέπανο και ως το Λαμπίρι, που σε δυο σημεία του είναι εντελώς απόκρημνο, δεν θα επέτρεπε στους αρχαίους με τα τεχνικά μέσα που διέθεταν τη διάνοιξη και διαμόρφωση του σημαντικού αυτού δρόμου. Η Άβερνα επομένως, αν και πάνω στον αρχαίο δρόμο, δεν φαίνεται ότι μπορεί να ταυτιστεί με την Άρβα. Μια θέση που προς το παρόν θα μπορούσαμε να προτείνουμε είναι το Άνω Καστρίτσι, όπου έχουν βρεθεί γεωμετρικά νεκροταφεία και ένα παλαιοχριστιανικό⁸⁰.

Η ταύτιση του αρχαίου Πανόρμου με τη θέση «Γκολίμη» της περιοχής Τεκές του Αγ. Βασιλείου, βόρεια της Πάτρας, οφείλεται στον παλιό Έφορο Αρχ/των κ. Ν. Ζαφειρόπουλο⁸¹, όπου είχε εντοπίσει λείψανα τοίχων και πύθους. Ο Πάνορμος ήταν ένα φυσικό και ασφαλές λιμάνι, γνωστό κυρίως από τον Πελοποννησιακό Πόλεμο⁸² και τον πόλεμο Αιτωλών, Αχαιών και Μακεδόνων λίγο πριν από το 200 π.Χ.⁸³. Από την ίδια περιοχή έχουμε και κεραμοσκεπείς τάφους των κλασικών χρόνων⁸⁴. Η θέση του όρμου απέναντι από τη Ναύπακτο, το ασφαλές λιμάνι και η απόσταση από το Ρίο που συμφωνεί μ' αυτήν που δίνει ο Πausανίας⁸⁵, καθιστούν σίγουρη την ταύτισή του με τον Πάνορμο.

Αρχαίοι οικισμοί έχουν εντοπιστεί σε όλη την

72. Χρον. *ADelt* 1988 υπό εκτύπ.

73. Ν. Παπαχατζής, σημ. σ. 87 και *BCH* 1954, 74.

74. Κ. Τριανταφύλλου, *Λεξικόν*, λ. Πλατάνι, σ. 313.

75. Πaus. VII, 18, 6-7.

76. Ο Πολύβιος, 38, 16, τη συμφορά αυτή τοποθετεί μετά το 146 π.Χ. Όμως μετά το 146 η Πάτρα ακμάζει, όπως απέδειξε ο Ι. Παπαποστόλου, *Ελληνιστικοί τάφοι Πάτρας*, 1, *ADelt* 32, 1977, *Μελέτες*, 283-284. Βλ. και Ν. Παπαχατζής, *ό.π.* 91, σημ. 2.

77. Κ. Τριανταφύλλου, *Λεξικόν*, σ. 48.

78. Π. Α. Φουρικής, Πόθεν το εθνικόν Αρβανίτης, *ΑΘΗΝΑ* 43, 1931, 28 σημ. 2, και του ίδιου, Άρβα-Άλβα Λόγγα, *ΑΘΗΝΑ* 46, 1934, 9-22.

79. Στηριζόμενος στην περιγραφή του Πausανία ο Θεόδ. Ιερεός Παπαγεωργίου, Η θέση του Αιγίου κατά την ρωμαϊκήν περίοδον, *Αχαϊκά* 3, 1937, 113, καταλήγει στο ίδιο συμπέρασμα.

80. Ιφ. Δεκουλάκου, Κεραμική 8ου και 7ου αι. π.Χ. από τάφους της Αχαΐας και της Αιτωλίας, *ANNUARIO* 1982, 228. Τα άλλα γεωμετρικά νεκροταφεία και το παλαιοχριστιανικό είναι ακόμη αδημοσίευτα.

81. Από έγγραφο του αρχείου της ΣΤ' Εφορείας Προϊστ. και Κλασ. Αρχ/των.

82. Θουκ. 2, 86.

83. Πολύβ. 5, 102, 9.

84. *ADelt* 22, 1967, Β'Ι, Χρον. 216.

85. 15 στάδια, Πaus. VII, 22, 10.

Πατραϊκή⁸⁶. Το γεγονός, όμως, ότι σώθηκαν στις πηγές ονόματα μόνον οικισμών του βόρειου τμήματός της υποδηλώνει τη σημασία του χώρου αυτού για την Πάτρα, που οφείλεται προφανώς στην παρουσία του στρατηγικού περάσματος του Ρίου-Αντιρρίου. Αντίθετα οι οικισμοί των οποίων τα ονό-

ματα δεν σώθηκαν πρέπει να ήταν ασήμαντοι με καθαρά γεωργικό χαρακτήρα.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

86. Οι περισσότεροι από αυτούς εντοπίστηκαν από το φύλλακα Αρχ/των Γ. Μητρόπουλο, συνεργάτη στο Πρόγραμμα της Αχαϊκής Τοπογραφίας.

SUMMARY

TOPOGRAPHICAL NOTES ON THE "ΧΩΡΑ" OF PATRAS

Patras, one of the twelve big Achaean towns, had a triangular "Χώρα". It was a plain surrounded by small hills, which belong to the Panachaicos mount. A long series of mycenaean cemeteries on these hills show that the patraic area was determined from the mycenaean time.

In to this area there were many little towns and villages, but we know only the names of seven of these from the sources. They were Aroe, Messatis, Antheia, Arva, Argyra, Volina and Panormos.

According to the sources, the excavations and the investigations Aroe could be on the site of the acropolis of Patras, Messatis on the hill of Mygdalia of the Achaia-Klaus wine factory and Antheia in the re-

gion of Ano Sychaina-Vounteni.

For the rest villages we should first identify the ancient rivers of the north part of the patraic area. So the river Meilichos is the modern Velvitsianiko, because some architectural sculptures must belong to the temple of Artemis Triklaria, the river Charadros is the modern Kastritsianiko, Selemnos is Xylokera and Volinaios is Drepaniotiko.

So Volina was in the region of the modern village Drepano, Argyra by Platani and Panormos, as it was identified by the Ephor N. Zaphiropoulos, in the site "Golimi" of Tekes Ag. Vassilios, Arva could be in the region of Ano Kastritsi.